

**F. Köçerli adına Respublika
Uşaq Kitabxanası**

Türk xalqlarının ortağ mädəni irsi

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamına əsasən kütləvi oxucular üçün hazırlanmış metodik vəsait

Bakı – 2026

Tərtibçi:

Ruhiyyə Məmmədli

Türk xalqlarının ortaq mədəni irsi - Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamına əsasən kütləvi oxucular üçün hazırlanmış metodik vəsait/ F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. – Bakı, 2026. – 38s.

Ünvan:AZ-1022 Bakı şəh.,S.Vurğun küç.88;

E-mail: info@clb.az.

İnternet ünvanı: www.clb.az

©F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2026

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2026-cı ilin fevral ayında Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilinin 100 ili tamam olur.

Birinci Türkoloji Qurultay ortağ zəngin keçmişə və qədim irsə malik türk xalqlarının mədəni integrasiyasında mərhələ yaratmış müstəsna əhəmiyyətli hadisələrdəndir. Beynəlxalq miqyaslı bu unikal elmi forumda türkologiyanın ən aktual məsələləri geniş və sistemli müzakirə obyektinə çevrilmiş, türk dünyasının dili, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gələcəyi ilə bağlı vacib qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikası əsasında vahid ümumtürk əlifbasına keçilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Bakı şəhəri XX əsrin əvvəllərindən intellektual həyatın yüksək səviyyəsi ilə seçildiyi və dünya türkologiyasının nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanındığı üçün Birinci Türkoloji Qurultaya ev sahibliyi etmişdir. Türk respublikaları arasında yeni əlifbanın ilk kütləvi tətbiqinə məhz Azərbaycanda başlanılması isə hələ XIX əsrdən etibarən burada mütərəqqi düşüncəli ziyalıların əlifba islahatı uğrunda apardıqları ardıcıl mübarizənin nəticəsi idi.

Birinci Türkoloji Qurultayda səslənən başlıca fikir və müddəaların həyata keçməsinin qarşısı az sonra bolşevik rejiminin və sovet totalitar idarə üsulunun yaratdığı maneələrlə sərt formada alınmış, qurultay nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti 1930-cu illər repressiyasına məruz qalmış, bununla da türkologiyanın inkişafına olduqca ağır zərbə vurulmuşdur. Yalnız ötən əsrin sonlarında əldə etdikləri milli müstəqillik türk xalqlarının mənəvi dirçəliş yollarını işıqlandırmış, mühüm problemlər sırasında latın qrafikalı ümumtürk əlifbasının tətbiqini bir daha aktuallaşdırmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır. 2025-ci il oktyabrın 6–7-də Qəbələ şəhərində keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatı Dövlət Başçılarının 12-ci Zirvə Görüşünün Bəyannaməsində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi çağırışının öz əksini tapması bunun daha bir təzahürüdür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycanın və bütövlükdə türk dünyasının XX əsr elmi-mədəni həyatının parlaq səhifəsini təşkil etdiyini nəzərə alaraq, Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsinin təmin olunması məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 22 oktyabr 2025-ci il

Birinci Türkoloji Qurultaya aparan yol

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyi miqyası və elmi əhatəsi baxımdan geniş və sistemli xarakter daşıyır. Yubiley çərçivəsində elmi toplantı və konfranslarda mövzu ətrafında geniş müzakirələr aparılır, ali təhsil müəssisələrində Qurultay materiallarının tədris prosesinə inteqrasiyası istiqamətində ardıcıl işlər görülür. Universitetlərdə Birinci Türkoloji Qurultayın zəngin elmi irsinin sistemli şəkildə öyrənilməsi məqsədilə metodik vəsaitlər, tədris proqramları və xüsusi kurslar hazırlanır.

Birinci Türkoloji Qurultayın məhz Bakıda keçirilməsi ölkəmizin o illərdə türkologiyanın aparıcı elmi mərkəzlərindən biri olmasının aydın göstəricisidir: “Eyni zamanda, ölkəmizin yenidən belə bir nüfuzlu elmi mərkəz səviyyəsinə yüksəlməsi üçün zəruri və ardıcıl addımların atılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İl ərzində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş birgə elmi konfrans, simpozium, sessiya, seminar və dəyirmi masaların keçirilməsi, sərgilərin təşkili, eyni zamanda, gənc tələbələr üçün müsabiqələrin təşkili və bu istiqamətdə bir çox işlərin görülməsi nəzərdə tutulub.

1926-cı ildə müzakirə olunmuş və bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayan orfoqrafiya, terminologiya, türk xalqlarının ədəbi dillərinin tarixi, ədəbiyyatı, ümumi tarixi, etnoqrafiyası və incəsənəti kimi bir sıra mühüm məsələlərin bundan sonra da təşkil olunacaq.

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi Azərbaycan elmi və mədəni ictimaiyyəti üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir".

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi Azərbaycan elmi və mədəni ictimaiyyəti üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu mötəbər Qurultayın məhz Bakıda təşkil olunması onun Azərbaycan türkologiyasının tarixi uğurları sırasında özünəməxsus yer tutduğunu göstərir. Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının sosial, siyasi və mədəni inkişafında yeni mərhələnin başladığını nümayiş etdirməklə yanaşı, türkologiya elminin də bu irəliləyişə istiqamət verməli olduğunu ortaya qoyub: "Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi missiyası barədə bəhs edənlər adətən deyirlər ki, onun qarşısında ya ərəb əlifbası, ya da latın əlifbası kimi bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən məsələlər dayanır. Görkəmli maarifpərvər ziyalı Mirzə Fətəli Axundzadə XIX əsrin ortalarından etibarən hər iki istiqamətdə araşdırmalar apararaq ərəb əlifbasının ümumiyyətlə yenisi, yəni latın əlifbası ilə əvəzlənməsi ideyasına gəlib çıxmışdı. 1922-ci ildən orta məktəblərdə latın əlifbası ilə tədrisə başlandı. Qurultayda əlifba məsələsi ilə yanaşı, savadsızlığın aradan qaldırılması, elmi səviyyənin yüksəldilməsi, təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi, türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, terminologiya, tədris kimi bir sıra başqa problemlər də müzakirə predmetinə çevrildi, ancaq burada əsas məsələ əlifba idi". Birinci Türkoloji Qurultayın məhz Bakıda keçirilməsi ölkəmizin o illərdə türkologiyanın aparıcı elmi mərkəzlərindən biri olmasının aydın göstəricisidir: "Eyni zamanda, ölkəmizin yenidən belə bir nüfuzlu elmi mərkəz səviyyəsinə yüksəlməsi üçün zəruri və ardıcıl addımların atılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

I Türkoloji Qurultay - 1926-cı ilin 26 fevral-6 mart tarixlərində Bakı şəhərində keçirilib. Tədbir zamanı SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilib.

Qurultayda latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənib hazırlanıb. Qəbul edilən qərara əsaslanaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu. RSFSR tərkibində olan türk xalqları yeni türk əlifbasından istifadəyə başladılar.

Bir əsr öncə Türk dünyasının ən mötəbər elm hadisələrindən olan Birinci Türkoloji Qurultay məhz Bakıda baş tutmuşdu. Bu hadisə intellektual dialoqun və türk xalqları arasında ideya mübadiləsinin davamı kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

XX əsrin əvvəllərinin türk xalqları üçün mürəkkəb və taleyüklü bir mərhələ kimi yadda qaldı. Türkoloji Qurultayın həmin dövrdə milli-mənəvi kimliyin qorunması və inkişaf etdirilməsinin elmi-konseptual əsaslarının müzakirəsi baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir. Birinci Türkoloji Qurultay böyük intellektual platforma kimi çıxış edərək, dil, əlifba, maarifçilik və mədəni irs məsələlərini sistemli şəkildə gündəmə gətirib.

Qurultay türk dünyasının zəngin keçmişinə istinad edib, eyni zamanda gələcək barədə düşünmək, ortaq strateji baxışlar və mədəni həmrəyliyin əsaslarını müəyyənləşdirmək baxımından mühüm nəticələrlə yadda qalıb.

Türk dünyasında mədəni inteqrasiya ideyasının elmi əsaslarla müzakirəyə çıxarılması müasir dövrdə də aktuallığını qoruyub saxladığını, bu istiqamətin dövlət başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən mədəni siyasətin prioritetlərindən biri kimi ardıcıl şəkildə dəstəkləyir. Ölkə rəhbərinin 2005 və 2016-cı illərdə imzaladığı sərəncamlarla Birinci Türkoloji Qurultayın 80 və 90 illik yubileylərinin keçirilməsi təmin olunub, 2025-ci ildə isə Qurultayın 100 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı müvafiq Sərəncam imzalanıb.

Ötən ilin oktyabr ayında Qəbələdə keçirilmiş Türk Dövlətləri Təşkilatı Dövlət Başçıları Şurasının 12-ci Zirvə Görüşü və tədbirin yekun sənədində əksini tapmış müddəalar ölkəmizdə mədəni və humanitar inteqrasiyanın prioritet olaraq müəyyənləşdirildiyini bir daha təsdiqləyir: “Türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar bu sahədə məqsədyönlü və sistemli siyasətin tərkib hissəsidir”.

1930-cu illərdə baş verən repressiyaların türkdilli xalqların elmi və mədəni inkişafına ağır zərbə vuran bu proseslər Birinci Türkoloji Qurultayın qarşıya qoyduğu məqsədlərin tam şəkildə reallaşdırılmasına imkan verməyib. Bununla belə, XX əsrin sonlarında Türk dünyası ölkələri arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə dair Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən yürüdülmən siyasət, sonrakı mərhələdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam etdirilib. AMEA-da son illərdə müxtəlif dövlət qurumları, nazirliklərlə birgə Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyi ilə əlaqədar bir sıra elmi tədbirlərin təşkil olunmuş, sanballı nəşrlərin hazırlanmış, müxtəlif

tədqiqat və mədəniyyət layihələrinin həyata keçirilmişdir. Bu əməkdaşlığın müvafiq sahədə elmi irsin sistemli şəkildə öyrənilməsi və ictimaiyyətə çatdırılmasına mühüm töhfə verəcəyinə əminik. Qloballaşma, yeni çağırışlar, rəqəmsallaşma və süni intellektin sürətli inkişafı mədəniyyət anlayışına da yeni məzmun qazandırır". Bu şəraitdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunaraq yeni rəqəmsal mühitə uyğunlaşdırılmasının vacibdir.

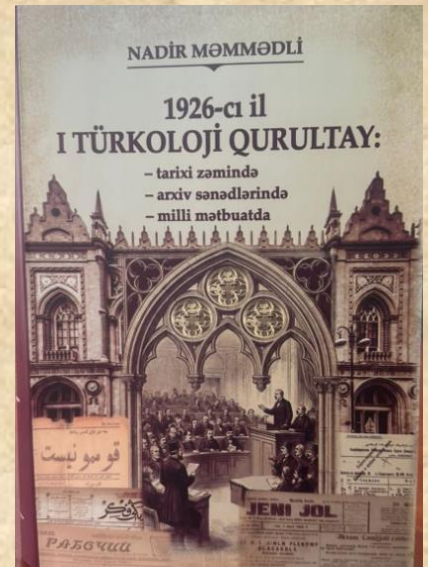
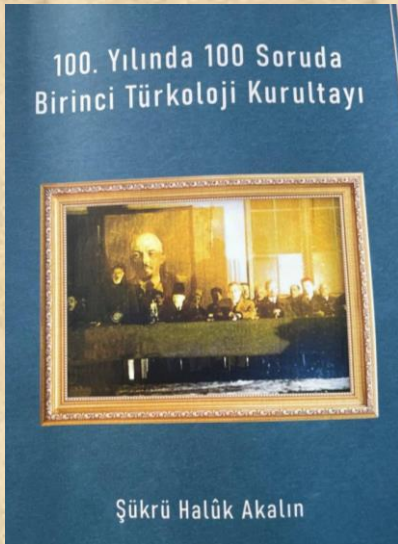

Tanınmış dilçi-alim Mədəd Çobanov 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı səmərəli elmi-tədqiqat işləri aparmışdı. Mərhum alimin 2001-ci ildə başladığı tədqiqat işlərinin nəticəsi olaraq "Birinci TürkoloMi Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri" adlı kitabını 2006-cı ildə Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi nəşr etmişdi. Unudulmaz alimin bu qiymətli əsəri ötən müddətdə oxucu və tədqiqatçıların dərin marağına səbəb olub. Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyi ərəfəsində kitab nəfis şəkildə təkrar çap olunub. Mədəd Çobanovun "Birinci Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri" adlı

kitabında 100 il əvvəl Bakıda baş vermiş tarixi hadisədən bəhs olunur. Alim türk dillərinin müasir problemindən bəhs edərək yazır: "Hər şeydən əvvəl Avropa və Asiya qitələrində yaşamış, qədim tarixə malik olan türk xalqlarının keçmiş və keşməkeşli tarixi yalnız kitabələrdə, kitablarda, arxiv sənədlərində yox, eyni zamanda, o həm də mənşəyi və tipologiyası cəhətdən bir-birinə yaxın və qohum olan türk dillərinin "tarixi yaddaşı"nda həkk olunması və tədrisən inkişaf edə-edə bu günümüzdə qədər gəlib çatması ilə əlaqədar olmuşdur". Məsələn müasir dövrün əsas problemi kimi dəyərləndirən tədqiqatçı alim onun çıxış yolunu Altay epoxasından üzün bəri qədim türk dillərinin birliyinə doğru istiqamət götürmək, hər şeydən əvvəl, türklərin öz qədim soykökünə, tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətə, tarixin sınaqlarından çıxmış adət-ənənələrinə, türk inamına və xarakterinə, etik və estetik görüşlərinə qayıtmaqda görür. O, bir sıra mülahizələr söyləyərək onların reallaşmasının elmi əsaslarını nəzərə çatdırır. Müasir dövrdə türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasını, inteqrasiya etməsini həllini gözləyən ən aktual problem hesab edən M.Çobanov bildirib: "Dünyanın istər mənşəcə qohum olan, istərsə də dini baxımdan eyni inama, mədəniyyətə xidmət edən ayrı-ayrı xalqları siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən bir-birinə yaxınlaşdığı, bir-birinə inteqrasiya olduğu kimi, soykökü, mənşəyi-qohumluğu, dini-inamı, adət-ənənələri də bir-birinə demək olar ki, eyni olan türk xalqlarının da

siyasi, iqtisadi, mədəni və strateji baxımdan bir-birinə yaxınlaşması, bir-birinə qovuşması, inteqrasiyası günün ən aktual məsələlərindən biri olmalıdır”. Mərhum türkoloq-alimin fikrincə, məsələnin həlli fikir və düşüncəni türk xalqlarının ədəbi dillərinin birliyinə doğru yönəltmək istiqamətində aparılırsa, problemi tezliklə çözlər. Tədqiqatçı gəldiyi qənaətləri ümumiləşdirərək yazıb: “Hər bir xalq bəşəriyyətə özünün qədim köklərə, ənənələrə malik ana dili ilə təqdim edir. Bu təqdimat isə, hər şeydən əvvəl, özünü etnoqrafik (adət-ənənələrə və məişət münasibətləri), etnopsixoloji (xalqın elmi düşüncə tərzini, düşüncə dairəsi), mifoloji (xalqın inamlar dünyasının sirrini öyrənmə) və digər strateji sahələrdə büruzə verir”. Kitabın elmi redaktoru görkəmli alim, tanınmış türkoloq və ictimai xadim, Atatürk Mərkəzinin rəhbəri, akademik Nizami Cəfərovdur. Mədəd Çobanovun keçmiş tələbəsi–Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti filologiya fakültəsinin ədəbiyyat kafedrasının müdiri, ədəbiyyatşünas-alim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Razim Məmmədli əsərə geniş və əhatəli “Ön söz” yazıb.

Azərbaycan tarixində böyük hadisə - türk dünyasını birləşdirən I Türkoloji Qurultay...

Türk xalqının ana dili tarixində əlamətdar bir hadisə var ki, son illər o barədə xüsusi danışılır, haqqında geniş məqalələr yazılır, tədbirlər keçirilir. Bu yığıncaqlarda türk dünyasının qüdrətli dil təəssübkeşləri, alimləri iştirak etdi. Qeyd edək ki, 2016-cı ildə I Türkoloji Qurultayın 90 illiyi tamam oldu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik, tanınan türkoloq Tofiq Hacıyev II Türkoloji Qurultayın 2016-cı ildə Bakıda keçirilməsini təklif etdi. T.Hacıyev Azərbaycan Alimlərinin Birinci Qurultayında çıxışı zamanı deyib ki, ilk Türkoloji Qurultay XX əsrin əvvəllərində keçirilib: «Bu qurultayın yenidən keçirilməsi vacibdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı ilə bağlı verdiyi tapşırıqlar, bu istiqamətdə imzalanan fərmanlar bəzi mübahisəli məqamlara son qoyulmasında mühüm rol oynayıb. Türkiyənin dədə qorqudşünasları deyirdilər ki, Dədə Qorqudun tarixi 16-cı əsrdən o yana getmir. Ancaq Heydər Əliyev «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı fərman verdi və bu yubiley keçirildi. Bununla bağlı bir çox tədqiqatlar aparıldı, kitablar nəşr edildi. UNESCO da bunu qəbul etdi və bununla da Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının tarixinin 7-ci əsrə gedib çıxdığı öz təsdiqini tapdı».

Onu da qeyd edək ki, 23 aprel 2006-cı ildə Bakıda I Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr edilən elmi konfrans keçirilib. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) və Təhsil Nazirliyinin birgə keçirdikləri konfransda Azərbaycan türkoloqları ilə yanaşı, Türkiyə, Qazaxıstan, Tatarıstan, Qaqauz Yeri, İran, Gürcüstan və Moskva alimləri, səfirlər iştirak edib.

I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının tarixində ən böyük hadisələrdən biridir. Onu da qeyd edək ki, I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2005-ci il 9 noyabr tarixli Sərəncamına əsasən qeyd edilib.

Sözgedən konfransda vurğulanırdı ki, birinci qurultayın işində keçmiş SSRİ məkanının türkdilli xalqlar yaşayan bütün bölgələrindən, xarici ölkələrdən dəvət olunan 131 tanınan alim iştirak edib. Qurultayda 600 nəfər alim iştirak edib. Doqquz gün ərzində 17 iclas keçirilib, türkdilli xalqların tarix və etnoqrafiyasına, ədəbiyyatına, dilçilik məsələlərinə, türk dillərinin tədrisi problemlərinə həsr olunan 37 məruzə dinlənib. Mənbələrdən də məlumdur ki, qurultayın diqqət mərkəzində olan əsas məsələ bütün türkdilli xalqlar üçün latın qrafikasına əsaslanan yeni əlifbanın qəbul edilməsi idi. Burada bütün sahələrdə, o cümlədən terminologiya, orfoqrafiya, ana dilinin tədrisi metodikası sahəsində olan problemləri meydana çıxarmış və onların həlli yollarını göstərmiş qurultay türkdilli xalqların həyatında böyük rol oynayıb, onların tarixinin, etnoqrafiyasının, ədəbiyyatının, incəsənətinin elmi cəhətdən dərinlən öyrənilməsi, inkişaf etdirilməsi sahəsində yeni üfüqlər açıb.

AMEA-nın sabiq humanitar və ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi, Akademiyanın müxbir üzvü Ağamusa Axundov «Birinci Türkoloji Qurultay və müasir türk dünyası» mövzusunda məruzəsində bildirib ki, ötən illər ərzində bu böyük tarixi hadisə öz təsirini göstərməkdə davam edib:» Türkiyədə Sami N.Özərdimin, M.Şakir Ülkütaşırın, Zeynep xanım Korkmazın, Necmettin Hacıeminoğlunun, Mertol Tulumun, Hamza Zülfikarın, Hasan Erenin kitab və məqalələrində birinci qurultayın əks-sədasını görürük. Azərbaycanda əlifba, terminologiya, orfoqrafiya sahələrinə aid müdafiə olunmuş dissertasiyalarda da qurultayın ruhu yaşayır. Eyni sözləri başqa türkdilli ölkələrin dilçilik, tarix, ədəbiyyatşünaslıq sahələrində qazandıqları uğurlar haqqında da demək olar. Lakin qurultayın qarşıya qoyduğu ortaqlıq dil, ortaqlıq əlifba, ortaqlıq orfoqrafiya, terminlər sahəsində ortaqlıq kimi məsələlər keçmiş SSRİ məkanında yasaq olunan tədqiqat mövzuları idi. Ancaq imperiyanın dağılması bütün türk dünyası üçün də yeni üfüqlər açdı, yeni müstəqil dövlətlər yarandı. Azərbaycanın müstəqillik illərində əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlərdən biri də ana dilimizin dövlət dili statusu qazanması, bütün sahələrdə geniş inkişaf yoluna çıxmasıdır. Hələ sovet dövründə, 1978-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Konstitusiyamıza Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə ayrıca maddə salınmasına nail olub. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin «Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi haqqında» Sərəncamında çox dəqiq qeyd edildiyi kimi, Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixli və «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanlar isə ana dilimizin inkişafında mühüm istiqamətverici sənədlər hesab edilməlidir. Bütün bunlar I Türkoloji Qurultayın qərarlarının məntiqi davamı olmaqla, həmin qərarların tarixi əhəmiyyətini təsdiq edir və onların obyektiv zərurətdən meydana gəldiyini göstərir. I qurultayda müzakirə edilən məsələlərin bir çoxu postsovet məkanının türkdilli xalqlar yaşayan bəzi bölgələrində hələ də həllini tapmayıb. Orfoqrafiya sahəsindəki problemlərin bəziləri 1966-cı ildə Bakıda I Türkoloji Qurultayın 40 illiyi münasibətilə keçirilən Ümumittifaq Türkoloji Konfransın səviyyəsindən, demək olar ki, hələ də irəli gedə bilməyib. Latın qrafikalı əlifba qəbul edilərkən türk dillərinin fonetik quruluşu, ahəng qanunu, görünür, lazımınca nəzərə alınmayıb və nöqtəli saiflərin yazılışında müəyyən problem yaranıb. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın əhəmiyyəti, burada qaldırılan məsələlər və s. barədə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin dekani, professor Buludxan Xəlilov özünün «Türkiyə türkcəsi də, Azərbaycan türkcəsi də, digər türkcələr də bir kökə bağlıdır» məqaləsində çox dəyərli faktlar üzə çıxarır: «I Türkoloji Qurultay işini 1926-cı il fevralın 26-da başlayıb və martın 6-na kimi davam

etdirib. Qurultay Bakı şəhərində çağırılıb. Türk xalqlarının tarixində ictimai-siyasi əhəmiyyət daşıyan toplantıya kimi türk xalqlarının keçmişi və gələcəyi ilə bağlı ən vacib məsələləri müzakirə obyektinə çevirən belə bir qurultay olmayıb. Qurultay dünya mədəniyyəti tarixində türk xalqlarının da payının az olmadığını bir daha sübuta yetirdi. Eyni zamanda, türkoloqların və geniş ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. I Türkoloji Qurultayın proqramı, orada müzakirə olunan gündəlik məsələlər hazırda da türkologiyamızın qarşısında duran ən vacib məsələlərdir. Bu mənada qurultayda müzakirə olunan mühüm məsələlərdən bəzilərinin çağdaş türkologiyamız üçün də aktual olduğunu nəzərdən keçirək. Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin vəziyyəti ilə bağlı akademik V.V.Bartoldun məruzəsi dinlənib və bu məruzə əsasında qətnamə qəbul edilib. Qətnamədə qeyd edilirdi ki, türk xalqlarının yazılı abidələrinə ciddi şəkildə fikir vermək lazımdır. I Türkoloji Qurultayda türk xalqlarının tarixini öyrənməklə bağlı qəbul olunmuş qətnamədə monoqrafik tədqiqatları gücləndirməyin lazımlı olduğu da nəzərə alınıb. Çağdaş türkologiyamızın qarşısında da monoqrafik tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirmək kimi vacib tələblər durur. Hər bir xalq öz tarixini, tarixi, mədəni irsini bilməlidir və buna borcludur. Hazırda bütün dünyada insan təfəkkürü inkişaf edir, elmin, texnikanın tərəqqisi baş verir. Ancaq bu qloballaşmada xalqlar öz milli irsini qoruyub saxlamalıdır. Bütün türkdilli ölkələrdə ümumi türk tarixinin, mədəniyyətinin tədrisi həyata keçirilməlidir. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, türk xalqlarının tarixi yazılmalıdır. I Türkoloji Qurultayda qəbul olunan qətnamədə qeyd olunurdu ki, türk xalqlarının tarixinə dair ən vacib mənbələrin çapına ardıcıl surətdə başlamaq lazımdır: «Hələ də bu məsələlər öz həllini gözləməkdədir. Çap olunmamış arxiv materiallarının türk xalqlarının dilinə tərcümə edilərək çap olunması olduqca vacibdir. Türk xalqları ilə bağlı müxtəlif salnamələr toplanmalı və çap olunmalıdır. Bu mövzuda I Türkoloji Qurultayda S.İ.Rudenkonun «Türk tayfalarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri», Y.Messaroşun «Balkan türklərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri», Q.T.Çursinin «Qafqaz türklərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsinin yaxın vəzifələri» məruzələri geniş müzakirələrə səbəb olub: «Bu müzakirələrin nəticəsi olaraq qəbul olunmuş qətnamələr hazırda da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlardan hansılarının çağdaş türkologiyamızın qarşısında duran vəzifələr olduğunu əsas götürərək nəzərdən keçirək:

- a) türk xalqlarının tayfa tərkiblərinin dəqiq hesaba alınmasının böyük əhəmiyyəti var;
- b) ayrı-ayrı türk respublikalarında və türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə ətraflı tayfa xəritəsinin yaradılması son dərəcə vacib bir işdir;

c) türk xalqlarına aid olanları öyrənmək üçün türklərin mərkəzi mədəniyyət muzeyinin yaradılmasına ehtiyac var. Həmin muzeyin türk xalqlarının yaşadığı respublikalarda və ərazilərdə şöbələrinin yaradılmasının da xüsusi əhəmiyyəti var;

ç) türk xalqlarının məişətinin, adət-ənənəsinin, folklorunun, şifahi xalq ədəbiyyatının, dialekt xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi əhəmiyyətli bir məsələdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün türk xalqları qarşısında böyük tarixi imkanlar açılib. Bundan yetərincə bəhrələnməliyik. Birliyimizi gələcək nəsillərə şərəflə ötürməliyik. Bu gün türk dünyasının özünün də maraq dairəsindədir ki, türk xalqları arasında sosial, iqtisadi, mədəni əlaqələr daha da gücləndirilsin».

I Türkoloji Qurultayla bağlı kitabxanada sərgilər təşkil edib, oxucularla bu mövzuda ətraflı söhbətlər təşkil edə bilərik. Sərgi başlıqlarını sizə təqdim edirik:

1. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən tarixi qurultay
2. Qurultayın əsas təşkilatçıları və iştirakçıları
3. Türk xalqlarının dili və əlifba məsələləri
4. Latın qrafikalı əlifbaya keçid ideyası
5. Türk dünyasının alimləri Bakıda
6. Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar
7. Türkologiyanın inkişafında qurultayın rolu
8. Qurultay iştirakçılarının elmi fəaliyyəti
9. Türk xalqlarının ortaq mədəni irsi
10. Qurultayın dünya elminə təsiri
11. Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyi

Türkologiyanın inkişafında qurultayın rolu

Tarix boyu türklər yaşadıkları yerlərdə təmasda olduqları mühitə və ünsiyyətdə olduqları toplumlara görə dəyişən müxtəlif əlifba və yazı sistemlərindən istifadə edərək çoxsaylı mədəniyyət mərkəzlərinə sahib olmuşlar. Əlyazmalar türklərin Göktürk, Soğd, Uyğur, Manix, Brahmi, Ərəb, Süryan, Yunan, Latın, Slavyan və digər əlifbalardan istifadə etdiyini sübut edir. Lakin mövcud əlyazmalar bu əlifbalar arasında Göktürk, Uyğur, Ərəb və Latın əlifbalarının geniş istifadə edilməsini təsdiq edir. Sübut olunub ki, türklər tarix boyu Şamanizm, Buddizm, İslam, Xristianlıq, Manixeylik, Yəhudilik kimi din və mədəniyyətlərlə sıx əlaqədə olduqları üçün müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər. Birinci Türkoloji Qurultayda müxtəlif elmi-siyasi məsələlər qaldırılıb,

müzakirələr aparılıb. Lakin əlyazmalar təsdiq edir ki, əsas mövzu türk xalqlarının ortaq yazı sistemi altında birləşməsi və ortaq ədəbi dilinin yaradılması olub. Qurultay protokollarının günümüze gətirdiyi çox mühüm bir məsələ türk, türk dili, türk xalqları, türk-tatar xalqları, türk-tatar dilləri, Turan və digər anlayışların həm türklər, həm də türk olmayanlar tərəfindən termin kimi çox sərbəst və tam mənada işlədilməsidir. Qurultayın Türk dünyası üçün bir çox elmi və siyasi nəticələri olub. Birinci Türkoloji Qurultay Türk dünyasında vahid yazı sistemi idealının tarixi başlanğıcını təmsil etsə də, sovet siyasəti uzun müddət onun reallaşmasına mane olub. Müstəqillik əldə etdikdən sonra bəzi türk dövlətləri latın qrafikalı əlifbaya keçib, bəziləri isə prosesi təxirə salıb və ya bu məsələyə toxunmayıb. Qurultayda əsas müzakirə mövzularından olan əlifbaya aid ən qədim məlumatlar əlyazmalarda öz əksini tapır. Azərbaycanda istifadə edilən ən qədim əlifba alban (Qafqaz) əlifbasıdır. Tarixi əlyazmalar Azərbaycanda ərəb istilasından sonra ərəb əlifbasına, 1929-cu ildə Latın qrafikalı əlifbaya, 1939-cu ildə isə Kiril qrafikalı əlifbaya keçirildiyini təsdiq edir. Azərbaycan Sovet İttifaqının dağılmasından və müstəqilliyini bərpa edəndən sonra yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçib. I Türkoloji Qurultayda türk uşaqlarına ərəb qrafikasının öyrədilməsindəki çətinliklər və ərəbcə qəzetlərin hazırlanmasının çətinliyi və bu qrafikdən istifadə etməklə çapda xeyli ləngimələrin müşahidə olunması səbəb gətirilib. Həmçinin ərəb qrafikası ilə xarici ölkələrə teleqrafların göndərilməsinin mümkün olmadığı, latın hərflərinin zəruri olduğu müzakirə edilərək, latın əlifbasını türk əlifbası olaraq qəbul etməsi əlyazmalarda öz sübutunu tapıb. Qurultay türk dilini ərəb hərflərindən azad etməklə yanaşı, onu əcnəbi sözlərdən təmizləməyi də qarşısına məqsəd qoymuşdu. Azərbaycan türkcəsinə daxil olmuş ərəb, fars, rus sözlərindən şikayətlənən ziyalılar yazı islahatı ilə yanaşı, dil islahatını da arzu edirdilər. Birinci Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan ən mühüm mövzulardan biri – yəni SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçməsi məsələsi Türk dünyası üçün olduqca önəmlidir. Azərbaycanda olan əlyazmalar Qurultayda türk dilində bütün sözlərə, o cümlədən türkcəyə daxil olmuş ərəb sözlərinə vahid orfoqrafiya qaydası tətbiq edilməsi, o cümlədən türk dilinə ən uyğun olanı fonetik orfoqrafiya prinsipinin tətbiqi, fonetik orfoqrafiya prinsipinə ən uyğun əlifbaya keçirilməsi, yeni türk əlifbasının yazılış baxımından üstün olması, xüsusi adların və coğrafi adların böyük hərflə yazıla bilməsi, sözlərin hecalara bölünə, sözlərdə saitlərin vurğulanı bilməsi kimi məsələlərin mövcudluğunu sübut edir.

Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar

Birinci Türkoloji Qurultay XX yüzillikdə türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri kimi tarixə düşüb. Qurultayın işində Sovet birliyi məkanında yaşayan türk xalqları ilə yanaşı xarici qonaqlar, ümumilikdə isə 131 nəfər nümayəndə — alimlər, dilçilər, tarixçilər, şairlər, yazıçılar və digər görkəmli müttəfəklər iştirak edib. Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş bu möhtəşəm Qurultay ilk növbədə geniş vüsəti və böyük bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra taleyüklü məsələlərin qoyuluşu, işlənilib hazırlanması və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyıb.

Qurultayın iclaslarına Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd ağa Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə — Səməd ağa Ağamalıoğlu, Azərbaycandan Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqşünas-tarixçi alim akademik Vasili Bartold, akademik Sergey Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor Teodor Menzel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Aleksandr Samoyloviç, Qazaxıstandan Əhməd Baytursunov, Yakutiya İsidor Baraxov, Şərqsünaslıq Assosiasiyasından İlya Borozdin və Mixail Pavloviç (Veltman), Tatarıstandan Alimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Mehmed Fuad Köprülü, Dağıstandan Cəlaləddin Qorxmazov, Özbəkistandan Rahim İnogomov, Qara-Qırğızıstandan Tunstanov, Türkmənistandan Berdiyev, Krımdan Osman Nuri Ağçoqraqlı, Şimali Qafqazdan Əliyev Umar seçilmişdilər.[6] Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, akademik Nikolay Marr, Anatoli Lunaçarski və Vilhelm Tomsen Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzvü olmuşdular.

Qurultay iştirakçılarının sonrakı fəaliyyəti fəciəvi olmuşdur. Onun işində iştirak edən 100-dən artıq iştirakçı sonradan pantürkizmdə ittiham edilərək represiyaya uğramışdır. Əksər alim və müttəfəklər həbs və fiziki məhvlə üzləşdilər. Qurultayın mühüm nəticəsi olan türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbayə keçidi isə 1939-cu ildə ləğv edilmiş və Sovet Birliyi ərazisində yaşayan türk xalqları üçün kütləvi olaraq kiril əlifbalı yazı tətbiq edilmişdir.

Zəmin

Azərbaycan Rusiya tərəfindən ilhaq olunduqdan sonra Yaxın Şərqdə əlifba islahatı məsələsi ilk növbədə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, böyük maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən gündəmə gətirilmişdir. Lakin onun bu istiqamətdəki səyləri nəticə verməmişdir. Bununla bağlı Axundov bir neçə dəfə layihə də hazırlamış, Osmanlı dövləti hakimiyyətinə çağırışlarda etmişdir. 1878-ci ildən Axundov bir neçə kiril əlifbası ilə dəyişilmiş latın əlifbasının üzərində mərkəzləşdirdi. Axundov deyirdi: "Kim istəyirsə ənənəvi ərəb yazısından, qalanları isə yeni əlifbadan istifadə edə bilər". Bununla belə, təklif olunmuş yazıya bir neçə kiril hərfləri daxil edilməsinə baxmayaraq Rusiya hökuməti onun tətbiqinə icazə vermədi. Yenə də layihə rədd edildi. Bununla belə o bu layihələri ictimai arenaya gətirdi və bəzi alimlər bu barədə müzakirəyə başladılar. 1886-cı ildə Axundovun ölümündən 7 il sonra "Qafqaz" qəzetində Mirzə Əliməhəmmədin ərəb yazısının dəyişdirilməsi barəsində məqaləsi dərc edildi. 1898-ci ildə mətbuatda Firidun bəy Köçərli tərəfindən yazılmış "Ərəb əlifbası və onun çatışmazlıqları" adlı məqalə işıq üzü gördü.

"Molla Nəsrəddin" (1906–1931) jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə ərəb yazısı və əlifba islahatları ilə bağlı fikirlərini belə bildirdi: "Bu heroqlifləri latın əlifbası ilə əvəzləmək vacibdir".

XX əsrin əvvəllərində hökumətin fəal üzvlərindən biri olan Nəriman Nərimanov da ərəb yazısını tənqid edirdi. Lakin N. Nərimanov həll yolunu kiril əlifbasının qəbulunda görürdü. O özü bu dəyişilmiş yazı ilə bir neçə əsərini yazmış, Azərbaycan fonetikasının səciyyəvi cəhətlərini daha da dəqiqləşdirmişdir.

Sonrakı dövrlərdə isə İsmayıl bəy Qasıralı, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Firidun bəy Köçərli, Vəli Xuluflu, Hüseyn Cavid də bu yöndə səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də əlifba islahatını diqqətdə saxlamış, lakin 23 aylıq "ömrü" bu həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələni həll etməyə imkan verməmişdi.

Azərbaycan sovetləşdikdən sonra isə bu məsələ daha da aktuallaşdı. Hələ 1922-ci ildə N. Nərimanovun sədrliyi ilə Bakıda "latın əlifbasına keçid" komitəsi yaradılmışdı və bu prosesə təkcə Bakı alimləri deyil, özamankı SSRİ-nin digər elm mərkəzlərində çalışan türkoloqlar da xüsusi diqqət yetirirdilər. Artıq 1922-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi altında "Yeni yol" qəzeti latın əlifbası ilə nəşr olunurdu. Eləcə də həmin il sentyabrın 21-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında əlifba-yazı qrafikasının dəyişdirilməsi, yeni əlifbanın yaradılması və

tətbiqi üçün "Yeni türk əlifbası" komitəsi yaradılaraq ona Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu rəhbər təyin edildi. Hətta 1923-cü il oktyabrın 20-də Azərbaycan hökuməti Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi adlı qərar da çıxarmışdı. Ancaq yənə də respublikada latın qrafikalı əlifba ilə yanaşı ərəb əlifbasından da istifadə olunurdu.

Hazırlıq

1925-ci ilin avqustunda SSRİ Xalq Komissarları Şurası Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. İlk dəfə qurultayın çağırılması məsələsi hələ bir il əvvəl Azərbaycan SSR hökuməti tərəfindən SSRİ rəhbərliyinə təqdim edilmişdi. SSRİ hökumətinin Türkoloji Qurultayın çağırılması barədə qərarından altı ay əvvəl latın əlifbasına keçilməsi məsələlərinin həll edilməsi zərurəti 1-ci Azərbaycan Yerli Diyarşünaslıq Qurultayında və SSRİ Elmlər Akademiyasının və Ümumittifaq Şərqsünaslıq Birliyində qaldırılmışdı.

SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə Qurultayın çağırılmasına hazırlıq üzrə təşkilat komissiyası yaradıldı. Təşkilat komissiyasının tərkibinə Səməd Ağamalıoğlu (sədr), M. Pavloviç, Həbib Cəbiyev, Vasili Bartold, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Q. Broydo, Tyuryakulov, Zifeld, Fitred, Bəkir Çobanzadə, Aşmarin, Odabaş, Novşirvano, Əhməd Baytursunov, Yusifzadə seçildilər.

Təşkilat komissiyası Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya hazırlıq üçün görülən bütün işləri işıqlandırmaq üçün "Xəbərlər" nəşr etdirirdi.

Qurultay

Mehmed Fuad Köprülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə və Salman Mümtaz Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçıları arasında.

1926-cı il fevralın 26-da Bakıdakı İsmailiyyə Sarayında Birinci Türkoloji Qurultay işinə başladı. Qurultayda 131 nəfər nümayəndə (20 nəfər beynəlxalq elm ictimaiyyətinin nümayəndəsi) iştirak etmiş, 17 iclas keçirilmiş, türklərin, bütövlükdə Türk Dünyasının dili və tarixinə, etnogenezisi və etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə dair 38 məruzə dinlənilmişdi. İclasa Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd ağa Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakı şəxslər seçilmişdilər: Səməd ağa Ağamalıoğlu, Azərbaycandan Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqsünas-tarixçi alim akademik Vasili Bartold, akademik Sergey Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor Teodor Menzel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Aleksandr

Samoyloviç, Qazaxıstandan Əhməd Baytursunov, Yakutiya dan İsidor Baraxov, Şərqsünaslıq Assosiasiyasından Borozdin və Pavloviç, Tatarıstandan Qəlimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Mehmed Fuad Köprülü, Dağıstandan Cəlaləddin Qorxmazov, Özbəkistandan Şakircan Rahim, Qara-Qırğızıstandan Tunstanov, Türkmənistandan Berdiyev, Krımdan Osman Nuri Ağçoqraqlı, Şimali Qafqazdan Əliyev Umar. Bundan əlavə Azərbaycan nümayəndə heyəti və digər respublikalar adından Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, akademik Nikolay Marr, Anatoli Lunaçarski və Tomsen Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçiliblər.

İclasda SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Qəzənfər Musabəyov təbrik nitqi ilə çıxış edərək Qurultay iştirakçılarını salamlamışdır. Qurultay həm də məşhur türkoloq Radlovun və İsmayıl bəy Qaspiralının şərəfinə keçirilib. Qurultayda Bartold, Köprülü zadə, Ə.Hüseynzadə, Krımski, Poppe, Aşmarin kimi tanınmış türkoloq-şərqsünas alimlərin iştirakı da onun böyük əhəmiyyəti və mötəbərliyindən xəbər verirdi.

Məruzələr

Qurultayın gedişində bir çox elmi məruzələr edilmişdir. Onların arasında bəziləri xüsusilə diqqətçəkicidir. Belə ki, V.V.Bartold "Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri", S.F.Oldenburq "Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları", A.A.Müller "Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında", F.Köprülü zadə "Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı", A.N.Samoyloviç "Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri", B.Çobanzadə "Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında", H.Zeynallı "Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında", S.Y.Malov "Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri", Fərhad Ağazadə "Türk dillərində düzgün yazı", N.F.Yakovlev "Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba sisteminin qurulması problemləri", C.Məmmədzadə "Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında", Kemanov "Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları", N.N.Poppe "Türk dillərinin altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti", H.Şərəf "Ərəb və latın sistemli şriftlər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri", T.Menzel "Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri" məruzələri ilə Qurultayın işini daha da zənginləşdirmişdilər.

Qurultayda fonetika üzrə görkəmli alim Lev Vladimiroviç Şerbanın "Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti" adlı məruzəsi nəzəri baxımdan olduqca

diqqətəlayiq idi. Maraqlıdır ki, erməni dilçisi R.Y.Açaryanın "Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri" mövzusunda məruzəsi türk dilinin erməni dilinə tarix boyunca bütün dil səviyyələri üzrə təsirinin açıqlanması üzərində qurulmuşdu. Məruzədə əski ermənicədən (qrabardan) yeni ermənicəyə (aşqrabara) keçdin əsas səbəbi və dil stimulu türkcədir ideyası başlıca yer tuturdu. Qeyd edək ki, obyektivliyi ilə seçilən bu məruzə yaşadığımız günlərdə zərərli erməni şovinist millətçi ideologiyasına qarşı güclü elmi arqumentdir.

Tatarıstandan Birinci Bakı Türkoloji Qurultayda iştirak edən altı nəfərdən ibarət nümayəndənin başçısı, görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas Q.İbrahimov ərəb qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçməyə prinsipcə etiraz etməsə də, "bu məsələdə tələsmək olmaz" fikrini irəli sürmüş və qurultayda bu barədə məruzə etmişdir. Ancaq əslində Q.İbrahimov qurultayda orfoqrafiya məsələsi barədə məruzə etmiş, buna dair təkliflərini vermişdir. Onun məruzəsi üç hissədən ibarət olmuşdur. Birinci hissə XIX əsrin II yarısına qədər mövcud olmuş köhnə orfoqrafiyaların tənqidi təhlilinə, həmçinin uyğur, Orhun və köhnə ərəb əlifbalarının təhlilinə həsr edilmişdir. İkinci hissədə ərəb əlifbasının islahatına və nəhayət, türk xalqlarının orfoqrafiyasının islahatına yönəldilən hərəkətlər təsvir olunmuşdur.

Müəllif ümumiyyətlə, türk orfoqrafiyasının dəqiqləşdirilməsi üçün türk dillərinin nəzərə alınmalı xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirib, qurultay nümayəndələrinin nəzərinə çatdırmışdır. Lakin onun çıxış və təkliflərində əlifbada latınizasiya əleyhinə heç bir işarə olmamışdır.

S.Mümtaz qurultayın gedişində iştirakçılara "Nəsimi" adlı yeni kitabını tanıdaraq hədiyyə etmişdi. Qurultayda iştirak edənlər arasında tatar ədəbiyyatçı Əziz Qubaydullində var idi. Əziz Qubaydullin qurultayda çıxış edərək Salman Mümtazın azərbaycanlı şairlərin əsərlərini "Kommunist" qəzetində nəşr etdiyini bildirdi və hər bir nəşrdən əvvəl Salman Mümtaz tərəfindən şairlər haqqında yazılan bioqrafiya məlumatlarını "ən qiymətli bioqrafiya məlumatı" olduğunu bildirərək zəhmətini yüksək qiymətləndirdi.

Qərarlar

Qurultayın qərarını təşkilat komissiyasının həmsədri Cəlaləddin Qorxmazov təqdim etdi.

Birinci Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin aşağıdakı yeddi böyük problemi müzakirə obyektinə oldu və müvafiq qərarlara imza atıldı:

Əlifba məsələsi;

İmla-orfoqrafiya problemi;

Termin məsələsi;

Tədris-metodika məsələsi;

Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri;

Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi;

Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Bu qərarların qəbul edilməsində bir sıra prinsiplər əsas tutulurdu. Belə ki, imla-orfoqrafiya məsələsində fonetik prinsipə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip məsələləri də nəzərə alınır. Termin məsələsində başlıca qaynaq olaraq türk dillərinin öz daxili imkanlarına və beynəlmiləl səciyyəli sözlərə üstünlük verildi. Tədris-metodika məsələlərində ana dilinin tədrisində Avropa standartları ilə yanaşı, milli ənənəyə də əhəmiyyət verilməsi ayrıca olaraq qeyd olundu. Qohum və qonşu dillərin elmi metodlarla öyrənilməsi ilə bağlı müzakirələr zamanı altayşünaslıq və komparativistikanın perspektivlərinin əhəmiyyəti önə çəkildi.

Birinci Türkoloji Qurultayda türk ədəbi dillərinin norma və üslub xüsusiyyətləri, eləcə də türk xalqlarının ana yurdu məsələsi də müzakirə obyektinə çevrildi. Qurultay nümayəndələri özbək şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyində də iştirak etdilər. Qurultayın qərarına görə II Türkoloji Qurultayın 1927-ci ildə Səmərqənd şəhərində keçirilməsi nəzərdə tutulsa da, bu qərar dövlətin siyasətinin dəyişməsi səbəbindən baş tutmadı. Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar sırasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər xüsusilə mühüm yer tuturdu.

Nəticəsi

1923-cü ildən Azərbaycanda yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, məhz bu qurultaydan sonra rəsmi şəkildə yekdilliklə latın qrafikalı əlifbaya keçid gerçəkləşdi. Buna qədər respublika ərazisində ərəb yazısından istifadəyə də geniş yer verilirdi. Qurultayın qərarına əsaslanaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu. İri kitab yandırma kampaniyası da bu yazını yaddan çıxartmaq məqsədi güdürdü. Qurultayın qərarı ilə Sovətlər birliyinə daxil olan digər türk respublikalarında da ərəb əlifbasının yerinə latın qrafikalı yazıya keçildi. Bəzi türk respublikalarında bu keçid daha erkən tətbiq olundu. Belə ki, 1927-ci il iyulun 3-də Tataristan respublikasının partiya təşkilatı "Yeni əlifba"ya (tatar.

Janalif) keçidi rəsmi şəkildə elan etdi. Azərbaycan SSR latın qrafikalı əlifbaya keçəndən 5 il sonra Türkiyə Cümhuriyyəti də bu əlifbaya keçdi. Beləliklə, qurultayın qərarı nəticəsində bütün türk respublikaları ərazisində 1929–1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edildi. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlərə başlandı. 1939-cu ildə isə SSRİ-nin milli respublikalarında ümumi kiril əlifbasından istifadəsi qərarı qəbul edildi. Rəsmi açıqlamaya görə latın əlifbasından kiril qrafikasına keçid "zəhmətkeşlərin ümumi istəyi" adı altında pərdələndi. 30-cu illərin sonlarında qurultayın bir çox iştirakçısı pantürkçülük, millətçilik, əks-inqilabi fəaliyyətdə günahlandırıldı, repressiya edildi və öldürüldü. Bunların arasında Ruhulla Axundov, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Bəkir Çobanzadə, Osman Nuri Ağçoqraqlı, Əhməd Baytursunov, Salman Mümtaz, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı, Hikmət Cövdətzadə və başqaları var idi. Ümumilikdə qurultayın 100-dən artıq iştirakçısı müxtəlif formada repressiyalara məruz qaldı.

İrsi

Qurultay bitdikdən dərhal sonra bu tarixi hadisənin gedişi haqqında "Azdövlətkino"da sənədli film çəkilmişdir. "1-ci Türkoloji Qurultay" filmi 1926-cı ildə istehsalata buraxılmışdır. Burada dünyada ilk dəfə Azərbaycanda Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsindən bəhs edilir. Filmdə Səməd Ağamalıoğlu, Qəzənfər Musabəyov, Əli bəy Hüseynzadə və Hüseyn Cavid iştirak etmişdilər. Film Türkoloji Qurultayın gedişindən, türk xalqlarının yeni latın əlifbasını qəbul etmələrindən, qurultayın türk xalqları ədəbiyyatı və dil problemləri barədə yekdil qərarlar verməsindən söhbət açır.

1976-cı il aprelin 28-də Türkmənistan SSR Elmlər Akademiyasının Maxtumkuli adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda Birinci Türkoloji Qurultayın 50 illiyinə həsr olunmuş "Türkmən filologiyasının aktual problemləri" mövzusunda gənc filoloqların ikinci respublika konfransı keçirilmişdir.

Birinci Bakı Türkoloji Qurultayına dövlət səviyyəsində hüquqi qiymət Azərbaycan XX əsrdə ikinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra verildi. 2005-ci ilin noyabr ayının 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu mütəbər tarixi hadisənin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Həmin sərəncama uyğun olaraq 2006-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirildi. 10 ildən sonra isə yenə də dövlət səviyyəsində Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi qeyd edildi. Belə ki,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qurultayın 90 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsini təmin etmək məqsədilə 18 fevral 2016-cı ildə sərəncam imzaladı. Sərəncamda deyildi ki, XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə, Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qəti surətdə təsbit edildi və türkoloji qurultay tərəfindən vaxtilə irəli sürülmüş qərar və tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı. Sərəncamda xüsusi olaraq vurğulanır ki, qurultaydan bəri ötən dövr ilk növbədə türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın dünya miqyasında aparılan türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır. Qazanılan nailiyyətlər eyni zamanda qurultayın təşkili işinə töhfələr vermiş və az müddət sonra günahsız repressiya qurbanları olmuş görkəmli türkoloq alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir. Sərəncamdan irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında adı çəkilən yubileyin keçirilməsi istiqamətində tədbirlər planı hazırlanmışdır. 2016-cı il mart ayının 3-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının birinci vitse-prezidenti akademik İsa Həbibbəylinin sədrliyi ilə Humanitar Elmlər Bölməsi ilə İctimai Elmlər Bölməsinin birgə yığıncağı keçirilmiş və orada türkoloji qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsi haqqında müvafiq institutlara və qurumlara göstərişlər verilmiş, bu yöndə görüləcək işlər haqqında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

2016-cı il noyabrın 14 və 15-də isə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans təşkil edildi. Buna qədər isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının institut və təşkilatlarında, Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan İstiqlal Muzeyində, Türkiyədə bu mötəbər tarixi hadisənin 90-illik yubileyi müxtəlif formada qeyd olundu.

2025-ci ilin iyun ayında AMEA-nın Rəyasət Heyəti tərəfindən Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Bu qərara uyğun olaraq 2025-ci il sentyabrın 30-da AMEA və Türk Dil Qurumunun birgə təşkilatçılığı ilə Bakıda Qurultayın 100 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmişdir. Tədbirdə Qurultayın türk xalqlarının milli-mədəni oyanışında və ümumtürk humanitar fikrinin inkişafında oynadığı rol, həmçinin onun ideyalarının bu gün Türk Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyəti ilə reallaşması elmi müstəvidə dəyərləndirilmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayın məhz Bakıda keçirilməsi ölkəmizin o illərdə türkologiyanın aparıcı elmi mərkəzlərindən biri olmasının aydın göstəricisidir: “Eyni zamanda, ölkəmizin yenidən belə bir nüfuzlu elmi mərkəz səviyyəsinə yüksəlməsi üçün zəruri və ardıcıl addımların atılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elm və Təhsil Nazirliyinin aidiyyəti qurumlar da daxil olmaqla il ərzində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş birgə elmi konfrans, simpozium, sessiya, seminar və dəyirmi masaların keçirilməsi, sərgilərin təşkili, eyni zamanda, gənclər üçün təqaüd proqramının hazırlanması, gənc alimlər üçün müsabiqələrin təşkili və bu istiqamətdə bir çox işlərin görülməsi nəzərdə tutulub.

1926-cı ildə müzakirə olunmuş və bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayan orfoqrafiya, terminologiya, türk xalqlarının ədəbi dillərinin tarixi, ədəbiyyatı, ümumi tarixi, etnoqrafiyası və incəsənəti kimi bir sıra mühüm məsələlərin bundan sonra da təşkil olunacaq elmi tədbirlər çərçivəsində diqqət mərkəzində saxlanılacağına və öz elmi həllini tapacağına inanırıq.

I Türkoloji Qurultay - tarixə düşmüş əlamətdar hadisə

1926-cı ilin 26 fevral-6 mart tarixlərində - doqquz gün ərzində ölkəmizin paytaxtı Bakı şəhərində keçirilmiş I Türkoloji Qurultay XX yüzillikdə türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri kimi tarixə düşüb. Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında xüsusi və mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş bu möhtəşəm Qurultay ilk növbədə geniş vüsəti və böyük bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra taleyüklü məsələlərin qoyuluşu, işlənilməsi və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, məhz bu mötəbər məclisdə keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilib, latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənilməsi və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, məhz bu mötəbər məclisdə keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilib, latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənilməsi və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, məhz bu mötəbər məclisdə keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilib, latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənilməsi və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Belə ki, məhz bu mötəbər məclisdə keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilib, latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənilməsi və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

I Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi tamamilə qanunauyğun idi, çünki həmin dövrdə bir sıra sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də Azərbaycan öndə gedirdi, birinci idi. Ölkədə bu istiqamətdə tanınmış və nüfuzlu söz sahibləri, elm adamları çoxdan bəri səmərəli fəaliyyət göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, keçən əsrin 70-ci illərində də nüfuzlu “Sovetskaya Türkologiya” jurnalı məhz Bakıda nəşr edilməyə başladı. Bu fakt Azərbaycanın və onun paytaxtı Bakı şəhərinin postsovet məkanında türkologiyasının mərkəzi kimi məşhurluğunun və təsdiqinin ifadəsidir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, sözügedən jurnal hazırda da “Türkologiya” adı ilə Bakıda öz işini uğurla davam etdirir. I Bakı Türkoloji Qurultayın

nə dərəcədə möhtəsəm və mötəbər bir tədbir kimi tarixi əhəmiyyət daşması haqqında əyani təsəvvür əldə etmək üçün aşağıdakı bilgiler xüsusilə diqqətçəkicidir: Qurultayda 131 nəfər nümayəndə iştirak etmiş, 17 iclas keçirilmiş, türklərin, bütövlükdə Türk Dünyasının dili və tarixinə, etnogenezisi və etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə dair 38 məruzə dinlənilmişdi. İclasda Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakı şəxslər seçilmişdilər: Səməd Ağamalıoğlu, Azərbaycandan Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqşünas-tarixçi alim akademik Bartold, akademik Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor Mensel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Samoyloviç, Qazaxıstandan Bəytursun, Yakutiyaqan Barahov, Şərqşünaslıq Assosiasiyasından Borozdin və Pavloviç, Tatarıstandan Qəlimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan Qorqmasov, Özbəkistandan Nahamov, Qara-Qırğızıstandan Tunstanov, Türkmənıstandan Berdiyev, Krimdan Akçökraklı, Şimali Qafqazdan Əliyev Umar. Bundan əlavə Azərbaycan nümayəndə heyəti və digər respublikalar adından Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, akademik Marr, Lunaçarski və Tomsen Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçiliblər. İclasda SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Qəzənfər Musabəyovun təbrik nitqi ilə çıxış etməsi də Qurultayın mötəbərliyini təsdiqləyir. Qeyd edək ki, Qurultay məşhur türkoloq Radlovun və İsmayıl bəy Qaspiralının şərəfinə keçirilib. Qurultayda Bartold, Köprülüzadə, Ə.Hüseynzadə, Krimski, Poppe, Aşmarin kimi tanınmış türkoloq-şərqşünas alimlərin iştirakı da onun böyük əhəmiyyəti və mötəbərliyindən xəbər verirdi. Qurultayda olan məruzələr sırasında aşağıdakılar xüsusilə diqqətçəkicidir: V.V.Bartold “Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri”, S.F.Oldenburq “Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları”, A.A.Müller “Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında”, F.Köprülüzadə “Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı”, A.N.Samoyloviç “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri”, B.Çobanzadə “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında”, H.Zeynallı “Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında”, S.Y.Malov “Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri”, Fərhad Ağazadə “Türk dillərində düzgün yazı”, N.F.Yakovlev “Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba sisteminin qurulması problemləri”, C.Məmmədzadə “Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında”, Kemanov “Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları”, N.N.Poppe “Türk dillərinin altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti”, H.Şərəf “Ərəb və latın sistemli şrifflər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri”, T.Mensel

“Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri”. Qurultayda fonetika üzrə görkəmli alim L.V.Şerbanın “Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti” adlı məruzəsi nəzəri baxımdan olduqca diqqətəlayiq idi. Maraqlıdır ki, erməni dilçisi R.Y.Açaryanın “Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri” mövzusunda məruzəsi türk dilinin erməni dilinə tarix boyunca bütün dil səviyyələri üzrə təsirinin açıqlanması üzərində qurulmuşdu. Məruzədə əski ermənicədən (qrabardan) yeni ermənicəyə (aşqrabara) keçdin əsas səbəbi və dil stimulu türkcədir ideyası başlıca yer tuturdu. Qeyd edək ki, obyektivliyi ilə seçilən bu məruzə yaşadığımız günlərdə zərərli erməni şovinist millətçi ideologiyasına qarşı güclü elmi arqumentdir. I Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin aşağıdakı yeddi böyük problemi müzakirə obyektinə oldu və müvafiq qərarlara imza atıldı: 1. Əlifba məsələsi; 2. İmla-orfoqrafiya problemi; 3. Termin məsələsi; 4. Tədris-metodika məsələsi; 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələsi; 7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri. Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərqdə əlifba islahatı məsələsi ilk növbədə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, böyük maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlıdır. İsmayıl bəy Qasıralı, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmmədəğa Şahtaxtı, Firidun bəy Köçərli, Vəli Xulufu da bu yöndə səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda hələ Qurultaydan öncə - 1922-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi altında “Yeni yol” qəzeti latın əlifbası ilə nəşr olunurdu. Eləcə də həmin il “Yeni türk əlifbası” komitəsi yaradılaraq ona Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu rəhbərlik edirdi. Hətta 20 oktyabr 1923-cü ildə Azərbaycan hökuməti Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi adlı qərar da çıxarmışdı. Bununla belə, Azərbaycanda, bütünlüklə latın əlifbasına keçid məsələsi bir neçə il sonra gerçəkləşdi. 2. İmla-orfoqrafiya məsələsində fonetik prinsipə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip məsələləri də nəzərə alınır. 3. Termin məsələsində başlıca qaynaq olaraq türk dillərinin öz daxili imkanlarına və beynəlmiləl səciyyəli sözlərə üstünlük verildi. 4. Tədris-metodika məsələlərində ana dilinin tədrisində Avropa standartları ilə yanaşı, milli ənənəyə də əhəmiyyət verilməsi ayrıca olaraq qeyd olundu. 5. Qohum və qonşu dillərin elmi metodlarla öyrənilməsi ilə bağlı müzakirələr zamanı altayşünaslıq və komparativistikanın perspektivlərinin əhəmiyyəti önə çəkildi. I Türkoloji Qurultayda türk ədəbi dillərinin norma və üslub xüsusiyyətləri, eləcə də türk xalqlarının ana yurdu məsələsi də müzakirə obyektinə oldu. Qurultay nümayəndələri böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyində də iştirak etdilər. Qurultayın qərarına görə II Türkoloji

Qurultayın 1927-ci ildə Səmərqənd şəhərində keçirilməsi nəzərdə tutulsa da, bu qərar məlum səbəblər üzündən baş tutmadı. Qeyd edək ki, I Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar sırasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər xüsusilə mühüm yer tuturdu. Məlum olduğu kimi həmin məsələlər və onlarla bağlı problemlər bu gün də öz aktuallığı ilə seçilir və böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan XX əsrdə ikinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra I Bakı Türkoloji Qurultaya dövlət səviyyəsində hüquqi qiymət verildi və 2005-ci ilin noyabr ayının 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin tarixi hadisənin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Həmin sərəncama uyğun olaraq 2006-cı ildə Bakıda I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirildi. Yaşadığımız günlərdə isə məlum olduğu kimi, I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi tamam olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin tarixi hadisənin -I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsini təmin etmək məqsədilə 18 fevral 2016-cı ildə sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyildiyi kimi, XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə, Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qəti surətdə təsbit edildi və Türkoloji Qurultay tərəfindən vaxtilə irəli sürülmüş qərar və tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı. Sərəncamda xüsusi olaraq vurğulanır ki, Qurultaydan bəri ötən dövr ilk növbədə türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın dünya miqyasında aparılan türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır. Qazanılan nailiyyətlər eyni zamanda Qurultayın təşkili işinə töhfələr vermiş və az müddət sonra günahsız repressiya qurbanları olmuş görkəmli türkoloq alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir. Sərəncamdan irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında adı çəkilən yubileyin keçirilməsi istiqamətində tədbirlər planının hazırlanması üzərində intensiv işlər görülməkdədir. Lap bu günlərdə - mart ayının 3-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti akademik İsa Həbibbəylinin sədrliyi ilə Humanitar Elmlər Bölməsi ilə İctimai Elmlər Bölməsinin birgə yığıncağı keçirilmiş və orada Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsi haqqında müvafiq institutlara və qurumlara göstərişlər verilmiş, bu yöndə görülməli işlər haqqında fikir mübadiləsi aparılmışdır. Aydınır ki, Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlər sırasında görülməli işlərin mühüm bir hissəsi ölkəmizdə dilçilik sahəsində fundamental tədqiqatların mərkəzi sayılan AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun payına düşür.

Həmin planlar və görüləcək işlər sırasında bu ilin oktyabr ayında AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Türkoloji konfransın keçirilməsini qeyd etmək olar. Tariximizə öz əbədi möhürünü vuran, dəyərli töhfələrini verən I Türkoloji Qurultayda qaldırılan ortaq türk dili, ortaq türk tarixi, ortaq türk ədəbiyyatı, ortaq türk terminologiyası kimi qlobal məsələlər bu gün də olduqca aktualdır, əhəmiyyətlidir və bu sahədə artıq müəyyən işlərə start verilmişdir. Bir sözlə, I Bakı Türkoloji Qurultayının işıqlı və gələcəyə yönələn ideyaları bu gün də yaşayır və həyata keçir.

I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni integrasiyasında yeni mərhələ idi

Türk xalqlarının yazısının üçminillik tarixə malik olmasına baxmayaraq, bir neçə dəfə əlifbalarında dəyişiklik olub. Dilimizin yazılı hissəsində yaşanan əsas çətinliklər hərflərin mürəkkəb təsviri və istifadəsi ilə bağlı idi.

Azərbaycan dilində rəsmi üç əlifba sistemi mövcuddur: Azərbaycanda latın, İranda ərəb və Dağıstanda Kiril əlifbaları. 1922-ci ilə qədər Azərbaycanda türk dilləri ailəsinə aid əlavə işarələrlə birləşən ərəb yazıları işlədilirdi. Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin qeydlərinə istinadən söyləyə bilərik ki, bu, çox çətin qrafik sistem təşkil edirdi. Hələ XVI əsrdə M.Füzuli ərəb dilinin çətinliyi barədə öz fikrini söyləmişdi. Bu çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanda 1929-cu ilədək ərəb əlifbası latın əlifbası ilə yanaşı işlənilib.

Türkdilli xalqların əksəriyyəti uzun müddət öz əsərlərini fars, ərəb, türk dillərində yazıblar və bu ənənə ədəbi dil üslubunun zənginləşməsinə xidmət edib. Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətləri - Nəsimi, Füzuli üç dildə mükəmməl əsərlər yazıblar. M.Füzulinin ərəb, fars, türk dillərində yazdığı bənzərsiz sənət nümunələri dövrünün ənənələrinə xas olaraq hər üç dili yüksək səviyyədə bilməsinə sübutdur. Onun Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərqi klassiklərinin müxtəlif dillərin qarışığından istifadə etməklə yazdığı şeirlər təsadüfi deyil, tarixi-coğrafi şəraitlə əlaqədardır. VII əsrdən sonra ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olan ərazilərdə ərəb dilinin dövlət dili olması bir çox xalqın mədəniyyətini özündə birləşdirən ümummüsəlman mədəniyyətinin yaranmasına səbəb olub, islam bayrağı altında birləşən xalqlar üçün müştərək dünyagörüşünə əsaslanan ortaq ədəbi mövzular, janr formaları təşkil edib.

Azərbaycan türk dilinin yazılışında latın əlifbasının qəbul edilməsi təşəbbüsü ilk dəfə XIX əsrdə yaranıb. Yeni əlifba görkəmli ictimai xadim, yazıçı, maarifçi, şair, filosof, Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin üzvü, Azərbaycan dramaturgiyası və ədəbi

tənqidinin banisi Mirzə Fətəli Axundzadə (Axundov) tərəfindən tərtib olunub. O, 1857-ci ildə farsca yazdığı ərəb əlifbasının islahat layihəsində ərəb yazılarının çatışmazlıqlarını qeyd edərək həlli yollarını təklif edib. M.F.Axundov 1863-cü ildə öz layihəsinə dəstək almaq məqsədilə İstanbulla səfər edib. Bu layihə "Ancuman - Danış" Elmi Cəmiyyəti tərəfindən rədd olunub. Buna cavab olaraq islam əlifbasından tamamilə imtina etməyi, Avropa yazı sistemi üzrə soldan sağa yazmağı təklif edən M.F.Axundov Avropa sisteminə əsaslanan 42 işarəli (32 samit və 10 sait) yeni əlifba tərtib edib. Bu əlifbada görkəmli ədib ərəb əlifbasının bütün hərflərini saxlamış, orada yer almayan saitləri əlifbaya əlavə etmişdi. M.F.Axundov İstanbuldan qayıtdıqdan sonra əlifba haqqında ikinci layihə tərtib edərək Tehrana göndərib. Lakin irticapərəst İran hökuməti başda Nəsrəddin şah olmaqla bu layihəni qəbul etməyib. Əlifba məsələsi ilə bağlı üçüncü layihəni Türkiyə sədrəzəmi Ali paşaya göndərir. M.F.Axundov geniş xalq kütləsinin tez və asan yolla savadlanması üçün köhnə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi uğrunda ömrünün sonuna qədər mübarizə aparıb, Azərbaycan dilinin sadələşdirilməsi uğrunda çalışıb, dramatik əsərlərini çox sadə xalq danışıq dilində yazıb. "Əlifba haqqında mənzumə" əsərini yazıb.

XX əsrin əvvəllərində latın əlifbasına keçid barədə bir neçə dəfə məsələ qaldırılıb. Cəlil Məmmədquluzadə, Həsən bəy Zərdabi, Nəriman Nərimanov və digər ədiblər ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçidin zəruri olduğunu söyləyiblər. Nəhayət, 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası Maarif Nazirliyinin nəzdində yeni əlifbanın tədqiqi üzrə komissiya yaradılıb. A.Əfəndizadənin təqdim etdiyi nümunələrdən biri təsdiq olunaraq nəşr edilib.

Azərbaycanda bolşevik hökuməti qurulandan sonra Azərbaycan yazısının latın əlifbasına keçməsi yenidən gündəmə gəlib. Uzun müzakirələrdən sonra yeni əlifba 1922-ci ildə təsdiq edilib, 1925-ci ildə isə ərəb əlifbası ilə yanaşı, rəsmi əlifba kimi istifadə olunub.

Latın əlifbasına keçid ölkəmizdə yazının inkişafına öz dəyərli töhfələrini verib. 1924-cü ildə Moskvada Şərqsünaslıq Elmi Cəmiyyəti nəzdində türk yazılarında latın şrifti assosiasiyası yaradılıb və bu qurum ilk Ümumtürk qurultayının keçirilməsinə zəmin yaradıb. Hazırlıq işləri zamanı 1924-cü il avqustun 2-də Azərbaycanda diyarşünaslıq üzrə qurultayın əsasnaməsi qəbul edilib.

Azərbaycanda I Diyarşünaslıq Qurultayı 200 nümayəndənin iştirakı ilə ilk dəfə 1924-cü il 21-24 sentyabrda "Satir - Agit" (indiki Kukla teatri - Z.H.) teatrının binasında

keçirilib. Qurultayda SSRİ MİK-in sədri Nəriman Nərimanov, SSRİ Elmlər Akademiyasının elmi katibi akademik Sergey Oldenburq, Ümumittifaq Şərqsünaslar Assosiasiyası və RSFSR-in Diyarşünaslıq bürosunun üzvü professor Aleksandr Samoyloviç və digər görkəmli alimlər, respublikanın elm və mədəniyyət xadimləri iştirak ediblər. Qurultayın gündəliyində duran əsas məsələ Azərbaycan-türk dili ləhcələrinin elmi cəhətdən öyrənilməsi, bu dilin türk ləhcələri və akademik Marrın ən yeni yafetik dillər nəzəriyyəsi ilə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi, Azərbaycan-türk milli xalq ləhcələri lüğətinin tərtib edilməsi idi.

Türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, folklorunu öyrənən bölmələri əhatə edən türkoloji yarımseksiyanın yaradıldığı I Diyarşünaslıq Qurultayında Nəriman Nərimanovun məruzəsinin müzakirəsindən sonra türk mədəniyyətinin bir sıra elmi təcrübə məsələlərinin müzakirəsi məqsədilə Türkoloji Qurultayın çağırılmasının zəruriliyi barədə qətnamə təsdiq edilib.

Diyarşünaslıq qurultayı dörd gün davam edib, plenum və sekiyalarda 30-dan çox məruzə dinlənilib. Qurultayın qərar və tövsiyələrində respublikada diyarşünaslıq sahəsində tədqiqata cəlb olunacaq vacib məsələlərin qoyuluşu çox əhəmiyyətli təkmil formada öz əksini tapıb. Diyarşünaslıq qurultayında həmçinin Azərbaycanda I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın keçirilməsi qərara alınıb. ABeləliklə, qurultay diyarşünaslığın inkişafına böyük təkan verib, Azərbaycanın tədqiqi və öyrənilməsi dərəcələri, cəmiyyətin populyarlaşdırılması barədə əsasnamə qəbul edilib. Əsasnamədə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanı tədqiq edən dərəcələrin əsas vəzifəsi əhali arasında milli diyarşünaslığın müxtəlif sahələri üzrə kadrların hazırlanması kimi əhəmiyyətli məsələləri həll etmək olub.

Respublikanın Xalq Maarif Komissarlığı hökumətinin qərarına əsasən, "Azərbaycanı Tədqiq Cəmiyyəti"nin əməkdaşları (Səməd Ağa Ağamalıoğlu, Ruhulla Axundov, R.Cəbiyev, professorlar Bəkir Çobanzadə, N.İ.Aşmarin, V.Xulufu və başqaları) Əlifba Komissiyası, ali təhsil müəssisələri və ictimai təşkilatlarla birgə fəaliyyətə başlayıblar. Mövcud fəaliyyəti dövründə cəmiyyət çox işlər görmüş, xeyli inkişaf etmiş, üzvlərinin sayı B.V.Çobanzadə, X.Məmmədov, A.O.Musaxanlı, V.Əşim, İ.Hikmət, H.Seyidbəyli, Ə.Hüseynzadə, S.Nəşirvanova, A.Vəlixanlı, Ağamirzə Axundzadə, Ə.Yazidji, Əli Nazim Məmmədzadə, C.Sadıxov, H.Verdiyev və digərlərinin hesabına artmışdır. Adları sadalanan görkəmli alimlər cəmiyyətə üzv olduqdan sonra bölmənin işi xeyli genişlənmişdir. Qurultaya hazırlıq Səməd ağa

Ağamalıoğlunun rəhbərliyi altında 9 nəfərdən ibarət cəmiyyətin Mərkəzi Şurasının təşkilat komissiyası tərəfindən həyata keçirilmişdir.

"Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti"nin təşəbbüsü ilə Bakı şəhərində yerləşən Türk mədəniyyəti sarayında (İsmailiyyə binası) 1926-cı il fevralın 16-dan martın 6-na qədər I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay keçirildi. Keçmiş Sovet İttifaqının bütün türkdilli xalqlarının 131 nəfərlik alim heyəti, SSRİ Elmlər Akademiyasının mütəxəssisləri, Ukrayna Akademiyasının Şərqsünaslıq Elmi Assosiasiyası, Qafqaz Şərqsünaslıq Assosiasiyası və xarici ölkələrdən gəlmiş 30 nəfər alimlər arasında Türkiyə və Almaniyadan iki professor, Macarıstan, Avstriya və İrandan gəlmiş nümayəndələr qurultayda iştirak etmişlər. Qurultay Azərbaycan SSRİ MİK-in və XKŞ-nin sədri Q.Musabəyovun sədrliyi ilə işə başlamışdır. "Türk xalqları tarixinin öyrənilməsinin müasir durumu və uyğun tapşırıqları" (Vasiliy Bartold), "Türk xalqları arasında diyarşünaslıq işinin metodları" (Sergey Oldenburq), "Türk dillərinin öyrənilməsində müasir vəziyyət və uyğun vəzifələr" (Aleksandr Samoylov), "Qafqaz türklərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsinin uyğun vəzifələri" (Q.F.Çursin), "Türkologiyanın keçmişi və indiki durumu haqqında" (N.N.Aşmarin), "Türk dillərində elmi terminologiya sistemi barədə" (Hənəfi Zeynallı), "Türk dillərinin yafetidoloji dillərlə münasibətləri barədə" (A.N.Genko), "Türk danışqlarının doğmalığı barədə" (Bəkir Çobanzadə), "Türk dilində doğru yazı" (F.Ağzadə), "Orfoqrafiya haqqında" və "Texniki baxımdan əlifba sistemi barədə" (C.Məmmədzadə), "Türk xalqlarının təsviri sənəti barədə" (A.A.Miller), "Orfoqrafiya barədə" (A.B.Baytursun), "Türk-tatar xalqlarının ədəbi inkişafı" (Qaziz Qubaydullin), "Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı" (Mehmet Fuad Köprüllüzadə) mövzularında çıxışlar olmuşdur.

Ölkənin bütövlükdə türkdilli xalqları üçün latın əlifbasının əsasında vahid yazının ərsəyə gətirilməsi, türk xalqlarının mədəni inkişafında prinsipial məsələlərin müzakirəsi zamanı müxtəlif baxışların kəskin polemikası aparılan qurultayda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid, türk xalqlarının tarixi-etnoqrafik və linqvistik problemlərinin həlli və keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan bütün türkdilli xalqların mədəni inkişaf perspektivləri müəyyən edilmişdir.

Bir müddət sonra 1933-cü ildə bəzi hərflərin qrafikası və fonetik əhəmiyyətini fərqləndirən yeni əlifba yarandı. Azərbaycan latın əlifbası 1938-ci ildə digər dəyişikliyə məruz qaldı, nəticədə "N, n" hərfi ləğv edildi. Nəhayət, türkdilli xalqları öz soykökündən uzaqlaşdırmaq məqsədi güdən Sovetlər Birliyinin siyasəti nəticəsində 1939-cu ilin may ayında Azərbaycan-türk əlifbasının Kiril əlifbasına keçirilməsi barədə

qərar qəbul edildi. 1939-cu il noyabrın 15-də Kiril əlifbası rəsmi olaraq təsdiq olundu. Azərbaycan SSR XKS komissiyasının nəzdində yaradılan əlifba 1940-cı il yanvarın 1-də qüvvəyə mindi.

Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının tövsiyəsi ilə Azərbaycan xalqı türk xalqları ilə birlikdə latın qrafikalı əlifbanı qəbul etmişdi. Bu o qədər asan həll edilə biləcək məsələ olmadığı üçün çox böyük elmi diskussiyaların məntiqi sonluğu kimi kütləvi savadlanmaya, bütün türk xalqları arasında elmi, mədəni əlaqələrin daha intensiv inkişafına təkan verəcək bir addım olmalı idi. Beləliklə, Türkoloji qurultay ümumilikdə türk xalqları tarixinin araşdırılması sahəsində ilk ən mühüm və qlobal hadisə oldu. Qurultay daha öncə keçirilmiş Şərqsünəslıq qurultayından və onun kimi digər konqreslərdən fərqli olaraq bir sıra özəllikləri ilə seçilirdi:

* Türkoloji qurultay şərqsünəslara yeni imkanlar yaratdı, elmi tədqiqatların səviyyəsini yüksəltdi, daha dinamik iş rejimi imkanı verdi;

* Türk alimləri, müəllimləri bu sahədə ilk dəfə Avropa, Rusiya və digər dövlətlərin elmi ictimaiyyəti ilə praktiki, nəzəri problemləri birgə müzakirə etmək imkanı əldə etdilər;

* Qurultayın gündəliyində əlifba, terminologiya, ədəbi dil, çoxsaylı türk-tatar xalqları arasında mədəni əlaqələrin əməli və ictimai məsələlər səviyyəsində inkişafı araşdırılırdı;

* Qurultay Avropa və Şərq alimlərinin dostluq, yoldaşlıq şəraitində əməkdaşlığın ilk bariz təzahür forması idi. Bakıda keçirilən qurultay müxtəlif sahələrdə aparılan tədqiqatlarla elmi yanaşmanın təkmilləşməsinə səbəb oldu.

Sonradan sovet birliyinin iyerarxiyası türk xalqlarının birləşərək güclü real qüvvəyə çevrilməsindən ehtiyatlandıqlarını və "siyasi səhv"ə yol verdiklərini anlayaraq Azərbaycan və digər türk xalqlarının iradəsinə zidd, mərkəzin təzyiqi ilə 1939-cu ildə Kiril əlifbasına keçidi reallaşdırdılar. Bu qərar türk xalqlarının milli özünüdərək prosesinin qarşısını almaq, bir-birindən uzaq salaraq yadlaşdırmaq, onların birləşərək təhlükəli (özləri üçün) bir qüvvəyə çevrilməsinin qarşısını almaqdan ibarət idi.

XX əsrin 30-cu illərində 100-dən çox qurultay iştirakçısı pəntürkizm, millətçilik, əks-inqilabi fəaliyyətdə günahlandırılaraq repressiyalara məruz qaldı. Onların arasında Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Bəkir Çobanzadə, Osman Ağçöhrəli,

Əhməd Bəytursınoy, Salman Mümtaz, Ruhulla Axundov, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı, Ayna Sultanova, Həmid Sultanov və digərləri var idi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 2 avqust 2001-ci ildə imzaladığı fərmanla Azərbaycan Dili və Əlifbası Günü təsis edildi. Bu da Azərbaycan xalqının mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadənin arzularının, xəyallarının gerçəkləşməsi idi. Bəli, yalnız Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra latın əlifbası bərpa edildi. 1992-ci ildən həyata keçirilən latın əlifbasına keçid 2001-ci ildə yekunlaşdı.

Ötən il oktyabrın 22-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi barədə imzaladığı sərəncam diqqəti cəlb edən mühüm tarixi hadisə və türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələnin təməlini qoydu.

Xatırladaq ki, ötən il oktyabrın 7-də Qəbələdə Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) Dövlət Başçıları Şurasının 12-ci Zirvə Görüşü keçirilib. Görüşdə dövlət başçısı İlham Əliyev öz çıxışında türk xalqlarının ortaq tarixi, etnik köklərimiz, dilimizin bizi bir ailə kimi birləşdirdiyini açıqlayıb, 100 il əvvəl 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyətini vurğulayıb və Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsini təklif edib. Zirvə görüşünün qəbul ediləcək qərarlarla birgə Türk Dövlətləri Təşkilatının mövqeyinin yüksəlməsinə, güclənməsinə, türk xalqlarının rifahı və təhlükəsizliyinə töhfə verəcəyi vurğulanıb.

Birinci Türkoloji Qurultay-ın 100 illik yubileyi 2026-cı ildə qeyd olunur. Bu yubiley 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş mühüm elmi tədbirin yüz illiyinə həsr olunmuşdur.

Qurultay haqqında qısa məlumat

Qurultay **26 fevral – 6 mart 1926** tarixlərində Bakıda keçirilmişdir.

Tədbirdə türk dünyasının müxtəlif ölkə və bölgələrindən **130-dan çox alim və nümayəndə** iştirak etmişdir.

Qurultayda türk xalqlarının: dili və dialektləri; ədəbiyyatı və tarixi; etnoqrafiyası və mədəniyyəti; əlifbaməsələləri geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur.

Ən mühüm nəticələrdən biri **latın qrafikası əsasında ümumtürk əlifbasına keçid ideyasının elmi əsaslandırılması** olmuşdur.

100 illik yubiley (2026)

- 2025-ci ildə Azərbaycan Prezidenti **İlham Əliyev** yubileyin keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır.
- 2026-cı ildə Bakıda beynəlxalq elmi konfranslar, sərgilər və nəşrlər təşkil olunmuşdur.
- Tədbirlərdə Azərbaycanla yanaşı Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və digər türk dövlətlərinin alimləri iştirak etmişdir.

Tarixi əhəmiyyəti

Birinci Türkoloji Qurultay:

- dünya türkologiyasının inkişafında dönüş nöqtəsi sayılır;
- türk xalqları arasında **elmi və mədəni əməkdaşlığın** əsasını qoymuşdur;
- ortaq əlifba və terminologiya məsələlərini gündəmə gətirmişdir.

✓ Buna görə də 100 illik yubiley yalnız Azərbaycan üçün deyil, **bütün türk dünyası üçün mühüm elmi və mədəni hadisə** hesab olunur.

Birinci Türkoloji Qurultay – əsas iştirakçılar və qərarlar

Birinci Türkoloji Qurultay 26 fevral – 6 mart 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş və türk xalqlarının dili, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün ən mühüm elmi tədbirlərdən biri olmuşdur.

Qurultayda qəbul olunan əsas qərarlar

Qurultayda bir neçə mühüm məsələ müzakirə olunmuş və qərarlar qəbul edilmişdir:

1. **Latın qrafikalı əlifbaya keçid**
Türk xalqlarının ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməsinin elmi cəhətdən daha uyğun olduğu bildirildi.
2. **Türk dillərinin tədqiqi**
Türk dillərinin dialektləri və qohumluq əlaqələrinin araşdırılması üçün yeni elmi metodların tətbiqi tövsiyə edildi.
3. **Ortaq terminologiya**
Türkoloji tədqiqatlarda vahid terminologiya yaratmaq məsələsi irəli sürüldü.

4. **Folklor və etnoqrafiya**

Türk xalqlarının folklorunun və etnoqrafiyasının sistemli şəkildə toplanması qərara alındı.

5. **Elmi əməkdaşlıq**

Türk xalqları arasında elm və mədəniyyət sahəsində əlaqələrin genişləndirilməsi tövsiyə edildi.

Tarixi nəticə

Bu qurultay:

- türkologiyanın **beynəlxalq elm sahəsi kimi formalaşmasına** böyük təsir göstərdi;
- türk xalqlarının **ortaq mədəni köklərinin öyrənilməsinə** təkan verdi;
- əlifba islahatlarının başlanmasına səbəb oldu.

Birinci Türkoloji Qurultay haqqında viktorina

1. Birinci Türkoloji Qurultay hansı şəhərdə keçirilmişdir?

A) Ankara

B) Bakı

C) Daşkənd

D) İstanbul

✓ Doğru cavab: Bakı

2. Birinci Türkoloji Qurultay hansı ildə keçirilmişdir?

A) 1918

B) 1920

C) 1926

D) 1930

✓ Doğru cavab: 1926

3. Qurultay neçə gün davam etmişdir?

A) 5 gün

B) 10 gün

C) 15 gün

D) 20 gün

✓ Doğru cavab: 10 gün

4. Qurultayın əsas müzakirə mövzularından biri hansı idi?

A) Neft sənayesi

B) Türk xalqlarının dili və əlifbası

C) Hərbi strategiya

D) Kənd təsərrüfatı

✓ Doğru cavab: Türk xalqlarının dili və əlifbası

5. Qurultay hansı əlifbaya keçidi dəstəkləmişdir?

A) Kiril əlifbası

B) Latın əlifbası

C) Yunan əlifbası

D) Çin əlifbası

✓ Doğru cavab: Latın əlifbası

6. Qurultayda əsasən hansı sahənin alimləri iştirak edirdi?

A) Həkimlər

B) Türkoloqlar və dilçilər

C) Mühəndislər

D) İqtisadçılar

✓ Doğru cavab: Türkoloqlar və dilçilər

7. 2026-cı ildə nə qeyd olunur?

A) Qurultayın 50 illiyi

B) Qurultayın 75 illiyi

C) Qurultayın 100 illiyi

D) Qurultayın 120 illiyi

✓ Doğru cavab: 100 illiyi

İnternetdə:

anl.az/down/meqale/baki_xeber/2015/iyun/441590.htm

<https://science.gov.az/az/news/open/35157>

<https://science.gov.az/az/news/open/3334>

<https://crossmedia.az/az/article/71570>

Türk dünyasında əks-səda yaradan qurultayın müasir dövrdə önəmi - Oxu.az

<https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/i-turkoloji-qurultay-turk-xalqlarinin-medeni-inteqrasiyasinda-yeni-merhele-idi-1772142992/383647>

Birinci Türkoloji Qurultay — Vikipediya

<https://science.gov.az/az/news/open/35157>

<https://manera.az/index.php?newsid=18116>

https://azertag.az/xeber/birinci_turkoloji_qurultay_ve_elifba_meseleleri-4027703

Ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. I cild. Bakı: "Abıs Alarco", 2013

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. Nazim Sadıxov. Azərbaycan bədii kinosu (1920–1935-ci illər). Bakı: Elm, 1970.

Aydın Kazımzadə. Azərbaycan kinosu — 2 (filmlərin izahlı kataloqu (1898–2002)). Bakı: 2003, səh.16.

Ahmet Akgündüz. Belgeler gerçekleri konuşuyor. 5 cildde.İc., İzmir: Nil yayınları, 1990, 1010 s.

Bahaeddin Ögel. Prof. Dr Türk kültür tarihine giriş. 9 cildde. Ankara: Kültür bakanlığı, 1991, 4603 s.

Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998.

Buran A. Kurşunlanan Türkoloji. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2007

Çobanzadə B. Türk dili. Bakı: Azərnəşr, 1928. –219 s.(Latın qrafikasında).

Çobanov M. I Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemləri. Bakı: AzAtam, 2006

Çobanzadə B., Ağzadə F. Türk qrameri. Bakı: Azərnəşrp, 1929. 200 s. (Latın qrafikasında).

Qasımov C. Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı: Gənclik, 2019.

Qəhrəmanlı N. Köhnə-yeni əlifba. Bakı: "Yurd" NPB, 2002. 120 s.

Həsən İmanov, Birinci Türkoloji Qurultay, "Yeni yol" qəzetinə əlavə, 7 noyabr, 1927, s. 13–14

Xalid Səid. Yeni əlifba əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929. 147 c. (Latın qrafikasında).

Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq türkoloji qurultay. Bakı: Elm, 1999.

Xəlilov B. Türkologiyanın intibah dövrü. Bakı: Adiloğlu, 2001.

Musayeva T. Azərbaycan xalqının əlifbasının inkişafı yolunda mühüm mərhələ. Bakı: Elm,2006.

Мусаева Т. Борьба за развития народного образования в Азербайджане в годы первой пятилетки. Баку, 1964, 134 с.

Мусаева Т. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, 1980, 288 с.

Türkoloji arařdırmalar–1 (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2015

Türk Dünyası El Kitabı. Üçüncü Cilt. Edebiyat.) Ankara: Sistem ofset Matbaacılık Limited Şirketi, 1992, 778 s.

Türk Dünyası El Kitabı. İkinci Cilt. Dil-kültür-sanat. Ankara: Sistem ofset Matbaacılık Limited Şirketi, 1992,535 s.

Yeni yol: Oktyabr inqlabının on illik bayramı münasibətilə Azərbaycan Yeni Türk əlifba komitəsi orqanı olan "Yeni yol" qəzetinə əlavə. Bakı: Yeni Türk əlifba komitəsi, 1927.

Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М., Насилов Д. М. Репрессированная тюркология [Arxivləşdirilib 2022-01-12 at the Wayback Machine](https://www.waybackmachine.org/https://www.vostlit.ru/1000000000/0000000000/0000000000/0000000000/0000000000/). Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002, 296 с.

Закиев.М.З. Тюрко-татарское письмо. История, состояние, перспективы. Москва, "Инсан", 2005

О латинском алфавите //Народное образование в Азербайджане: (1920–1927). Баку, 1928.- С.110–111, 115–119.

Кононов А.Н. /О латинском алфавите/ //Кононов А.Н.Тюркская филология в СССР (1917–1967).-Москва, 1968.-С.7–8.

1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya və fotosənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006

1926. Bakı Türkoloji Konqresinin 70 yıl dönüm toplantısı: (29–30 kasım, 1996). Ankara, 1999.